

ROMAN JASKUŁA

Akademia Pedagogiczna w Krakowie

Lwowskie archiwalia Karola Forstera. Źródło do dziejów książki polskiej w kraju i za granicą w XIX wieku

Książka polska w okresie niewoli narodowej odgrywała rolę szczególną. Utrata przez Polskę niepodległości w 1795 r. i wzmożony ucisk ze strony państw zaborczych uzmysłowiły oświeconym warstwom społeczeństwa konieczność podejmowania szeregu inicjatyw wydawniczych, których celem naczelnym było utrzymanie tożsamości narodowej Polaków. Szczególna rola przypadła tu emigracji polistopadowej, w szeregach której znalazło się wiele wybitnych osobistości, przedstawicieli polskiej kultury: pisarzy, uczonych, artystów, księgarzy i wydawców. Większość z nich zdecydowała się osiedlić na gościnnej ziemi francuskiej, chociaż nie brakło i decyzji o wyborze na miejsce nowego pobytu innych krajów zachodniej Europy (głównie Niemiec i Anglii). Na emigracji zaczęły wychodzić w znaczącej liczbie polskie książki, nieskrępowane cenzurą zaborcy, rozwinęli działalność rodzimi księgarze, drukarze i wydawcy.

Dzisiejszy badacz podejmujący się odtworzenia dziejów książki na emigracji napotyka na poważne trudności, na ogół znacznie większe niż przy analizowaniu podobnych zjawisk zachodzących w kraju. Nie tylko, że baza źródłowa ograniczona jest często do fragmentów korespondencji literackiej, ówczesnej prasy czy przypadkowo odnajdywanych pojedynczych dokumentów, ale do tego materiały te znajdują się w dużej mierze poza Polską. A przecież wiadomo, że archiwa dziewiętnastowiecznych wydawnictw, księgarń czy drukarni – poza nielicznymi wyjątkami – zwykle nie zachowały się; odnosi się to zresztą zarówno do instytucji i osób działających w kraju jak i za granicą.

Jedną z takich niewielu kolekcji, która przetrwała do dziś, jest odnaleziona niedawno we Lwowie emigracyjne archiwum znanego w XIX wieku wydawcy Karola Forstera. Zbiór ten, przez dziesiątki lat uważany za bezpowrotnie stracony dla nauki, zawiera jego rękopiśmienną spuściznę oraz niesłychanie bogatą korespondencję z wieloma znanymi ludźmi tej epoki, stanowiącą znakomity materiał źródłowy do historii polskiej książki.

Kim był ten zapomniany dziś pisarz i edytor?

Karol Forster (1800–1879)¹, major wojska polskiego, literat, dawny urzędnik w kancelarii namiestników królewskich w Warszawie, po powstaniu listopadowym znalazł się wraz z falą uchodźców na emigracji. Odtąd też przez blisko pół wieku, najpierw w Paryżu, a potem w Berlinie, podejmował rozmaite inicjatywy wydawnicze i oświatowe na rzecz utrzymania polskości i narodowej tożsamości Polaków. Dla współczesnych był osobistością dobrze znaną, która poprzez swoje edytorskie przedsięwzięcia odgrywała znaczącą rolę w ówczesnym życiu literackim Wielkiej Emigracji i wywierała, szczególnie w późniejszym berlińskim okresie, niemały wpływ na kraj.

W czasie swego siedemnastoletniego pobytu w Paryżu (1832–1849) poświęcił się Forster wydawaniu w języku francuskim książek propagujących wśród cudzoziemców polską historię i literaturę. Ogłaszał zarówno własne utwory oryginalne, jak i swoje przekłady dzieł polskich lub Polski dotyczących. Wśród nich znalazł się wspaniały album *La vieille Pologne* (cztery edycje w latach 1833–1848), zawierający francuskie tłumaczenie *Śpiewów historycznych* Juliana Ursyna Niemcewicza oraz kilkakrotnie wznawiane i tłumaczone na inne języki europejskie dzieło *Pologne* (1840). Po przeniesieniu się w 1849 r. do Berlina, gdzie spędził już resztę życia, zdecydował się na wydawanie książek w języku polskim, z myślą o odbiorcy w kraju. Ogłaszane od 1857 r. tytuły (będące najczęściej przeróbkami i tłumaczeniami z francuskiego lub innych języków europejskich, rzadziej utworami samego Forstera) miały za zadanie przybliżyć ogółowi społeczeństwa polskiego mało wtedy znaną wiedzę z zakresu ekonomii, pedagogiki i socjologii. W dwóch pierwszych seriach: adresowanej do klasy średniej Bibliotece Podręcznej Nauk Moralnych i Politycznych (20 tomów wydanych w latach 1857–1869) oraz kierowanego do niższych warstw kilkakrotnie wznawianego zbioru 25 Książeczek dla Klas Pracujących Polskich (1867–1870), propagował zasady pracy organicznej, powszechną oświatę, zabiegi o podniesienie gospodarki krajowej. Zwracał przy tym uwagę na takie cnoty, jak pracowitość, oszczędność, gospodarność, zgoda i braterstwo, wypełnianie obowiązków wobec ojczyzny i rodziny. Ostro rozprawiał się polskimi przywarami, do których zaliczał lenistwo, zawiść, pychę, arogancję, brak odpowiedzialności. Dla czytelników wykształconych przeznaczona była natomiast seria polityczno-historyczna *Teka Narodowa* (objęła 6 dzieł, po części o charakterze obrachunkowym, wydanych w latach 1870–1879).

Książki z obu pierwszych serii były wydawane częściowo w sposób filantropijny. Dzięki subskrybentom (ze sfer ziemiańskich, kleru i inteligencji), którzy nabywali większą liczbę egzemplarzy, poszczególne pozycje były rozdawane bezpłatnie czytelnym jednostkom, przekazywane bibliotekom ludowym i licznym organizacjom.

Wydawanie polskich książek w stolicy Prus i związana z tym akcja poszukiwania ciągle nowych mecenasów, kolporterów (chętnych do podjęcia się rozprowadzania nakładów) jak i pojedynczych odbiorców, zmuszało For-

¹ O Forsterze szerzej zob.: R. Jaskuła, *Wstęp [do:] Berlińskie listy Karola Forstera z lat 1857–1879*, wyd. i wstępem opatrzył R. Jaskuła, Kraków 1997, s. 5–19; por. przyp. 14.

stera do nawiązywania wciąż nowych kontaktów z edytorami, pisarzami, dziennikarzami, społeczno-narodowymi działaczami. Stąd rozbudowana jego korespondencja, która okazuje się być znakomitym źródłem do poznania historii produkowanej w Niemczech polskiej książki.

Forster wykazywał szczególną dbałość w gromadzeniu otrzymywanych listów, dzięki czemu pozostałe po nim archiwum obfituje w wiele cennych autografów. I chociaż czas dokonał tu swego dzieła i wiele dokumentów zaginęło, kolekcja przedstawia ogromną wartość dla badacza książki dziełtnastowiecznej.

Nie sposób dokładnie odtworzyć pozostałych po Forsterze archiwaliów. Po śmierci wydawcy w 1879 r. papiery jego zabezpieczyli studiujący w Berlinie rodacy i złożyli je w bibliotece Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków, działającego od 1868 r. w stolicy Prus. Wśród tych materiałów szczególnie cenny był zbiór listów, na który zresztą zwrócili uwagę już współcześni. „Rozliczna korespondencja, jaką zmarły pozostawił, wykazuje, że stosunki jego z wieloma znakomitościami polskimi i francuskimi były nieraz nader przyjacielskie” – pisał w 1880 r. autor anonimowego artykułu poświęconego pamięci Forstera. Informował dalej, że w zbiorze znalazły się m.in. listy Juliana Ursyna Niemcewicza, Zygmunta Helcla, Aleksandra Wielopolskiego, Agenora Gołuchowskiego, Adama Potockiego, Andrzeja Zamoyńskiego, Ferencza Liszta, Pierre Jeana Bérangera, Julesa Simona, Aleksandra Humboldta. Nie wiadomo czy rękopiśmienna spuścizna Forstera pozostała w zbiorach Towarzystwa Akademików, jak tego pragnęli jego członkowie. Nie wykluczano bowiem, że o papiery upomnieć mogła się rodzina. Dopiero gdyby tego nie zrobiła dokumenty miały stać się własnością Towarzystwa².

Przez następne pół wieku, aż do połowy lat trzydziestych, brak jakiegokolwiek informacji o losach pozostałych po Forsterze archiwaliów. W bogatej dokumentacji działalności biblioteki berlińskiego Towarzystwa (które z czasem przybrało nazwę Towarzystwo Naukowe Polaków) nie znalazł się żaden zapis na ten temat³. Dopiero w 1936 r. Antoni Knot, późniejszy profesor Uniwersytetu Wrocławskiego, w jednym ze swoich artykułów podał informację o znalezieniu we Lwowie pozostałej po berlińskim edytorze spuścizny. Pisał:

W archiwum Uniwersytetu Lwowskiego znajduje się zbiór korespondencji Forstera oraz jego papiery i dokumenty osobiste, na które dotąd nie zwrócono żadnej uwagi. Składa się ta korespondencja z kilkuset listów w języku polskim, francuskim i niemieckim (wszystkie autografy) pisanych do Forstera w latach 1833–1879⁴.

Spośród autorów listów wymienił jedynie J.U. Niemcewicza i Michała Podczaszyńskiego, później (w następnym artykule) wspomniął jeszcze o in-

² Karol Forster, „Notatki Berlińskie” IV, 1880, s. 13–14.

³ Por. R. Ergetowski, *Biblioteka Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków w Berlinie. 1868–1919*, „Roczniki Biblioteczne” XXXI, 1987, z. 2, s. 3–29.

⁴ A. Knot, *Geneza francuskiego przekładu «Śpiewów historycznych» J.U. Niemcewicza*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” XVI, 1936, s. 129–130.

nych korespondentach Forstera: Aleksandrze Krukowieckim i jego siostrze Helenie, Janie Nepomucenie Janowskim i Bronisławie Zaleskim. Antoni Knot, który zajął się uporządkowaniem archiwaliów, zamierzał odkryte przez siebie źródła wykorzystać w szerszym stopniu, w planowanej rozprawie poświęconej Forsterowi, do czego jednak, wobec wybuchu wojny w 1939 r., ostatecznie nie doszło⁵.

Nie jest jasne w jaki sposób dokumentacja po zmarłym w Berlinie wydawcy znalazła się w archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Prof. R. Ergetowski wysunął przypuszczenie, że mógł ją przesłać do Lwowa Bolesław Mańkowski, niegdyś uczeń berlińskiego uniwersytetu, z czasem dyrektor uczelnianej biblioteki nad Pełtwią⁶. Hipoteza ta wydaje się jednak mało prawdopodobna. Nie należy sądzić, aby Towarzystwo Naukowe Polaków, bardzo dbające o swoje zbiory biblioteczne i pielęgnujące pamięć o zmarłym (przez wiele lat członkowie opiekowali się grobem Forstera, ufundowali też mu nagrobek), pozbyło się tak cennej własności. Jeżeli archiwalia Forstera były rzeczywiście w zbiorach Towarzystwa, to raczej dopiero po rozwiązaniu organizacji i likwidacji biblioteki (nastąpiło to już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości) mogły trafić do Lwowa⁷. Nie wykluczone, że stało się to za sprawą Ludwika Finkla, twórcy uniwersyteckiego archiwum, piastującego tam aż do śmierci w 1930 r. stanowisko kustosa. To on w swoich licznych podróżach zagranicznych szukał polskich archiwaliów. Zresztą już jako stypendysta berlińskiego uniwersytetu w latach 1882–1883 i członek Towarzystwa Naukowego Akademików Polaków musiał zetknąć się z pozostałą po Forsterze spuścizną (oczywiście o ile istotnie została ona w Berlinie). Znając jej wartość zadbał, gdy nadeszła ku temu sprzyjająca okazja (likwidacja biblioteki Towarzystwa), by znalazła się ona we Lwowie i trafiła do uniwersyteckiego archiwum, z którym był tak silnie związany. W każdym razie kolekcja musiała tam wpłynąć jeszcze za życia Finkla, co potwierdzają pisane jego ręką notatki dołączone do niektórych plików, przy czym nie mogło to się stać przed rokiem 1917⁸.

Krótki czas, zaledwie przez trzy lata od ich ujawnienia w 1936 r., archiwalia Forstera dostępne były dla nauki. Badacze nie zdążyli dokonać ich eksploracji, jedynie A. Knot wykorzystał kilka pojedynczych listów w swoich dwóch kilkustronicowych, wzmiankowanych już artykułkach-przyczynkach o Niemcewiczu i Mickiewiczu. Zawierucha drugiej wojny światowej i późniejsze zmiany terytorialne, w wyniku których Lwów znalazł się poza granicami Polski, spowodowały, wydawało się, że bezpowrotnie,

⁵ A. Knot, *Nieznany spór o pobyt A. Mickiewicza w Krakowie*. „Pamiętnik Literacki” XXXIII, 1936, s. 857–865.

⁶ R. Ergetowski, *Biblioteka...*, s. 10.

⁷ Nie jest jasne, jak długo istniało w Berlinie Towarzystwo Naukowe Polaków i co się stało z jego biblioteką. Według R. Ergetowskiego (*Biblioteka...*, s. 26), ślad jego działalności urywa się na r. 1921. Tymczasem istnienie Towarzystwa i biblioteki odnotowane zostało jeszcze w 1926 r. (por. E. Chwałewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Warszawa 1926, s. 17).

⁸ W wydanym przez L. Finkla *Inwentarzu archiwum Uniwersytetu Lwowskiego* (Lwów 1917) nie ma jeszcze żadnej wzmianki o istnieniu tam papierów Forstera.

zaginięcie całej spuścizny Forstera. Odnalazła się ona częściowo dopiero w 1977 r., kiedy to A. Knot przekazał teczki z materiałami Forstera Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (rkpsy 14332–14338). Papiery te były zapewne w posiadaniu Knota od lat trzydziestych, wypożyczone przypuszczalnie do przygotowywanych wtedy przez niego rozpraw o francuskich przekładach Niemcewicza. Wyjeżdżając w 1945 r. ze Lwowa zabrał je ze sobą do Wrocławia. W ofiarowanych Bibliotece im. Ossolińskich archiwaliach brakowało jednakże wszystkich autografów osób wymienionych w relacji z 1880 r., w zbiorze korespondencji znalazły się natomiast inne listy, na ogół mniej znanych autorów⁹. Przeprowadzone w latach osiemdziesiątych XX w. kwerendy na terenie Ukrainy (we Lwowie i Kijowie) także nie potwierdziły istnienia dodatkowych dokumentów ze zbioru Forstera, co skłaniało do przypuszczeń, że poza zespołem złożonym we wrocławskiej księżnicy nic już nie przybędzie z sygnalizowanego w 1936 r. przez Knota bloku.

Dopiero zmiany polityczne jakie dokonały się w ostatnim czasie, umożliwiły polskim badaczom, po wielu latach trudności, względnie swobodny dostęp do materiałów przechowywanych poza wschodnią granicą kraju. Dzięki tej nowej sytuacji udało się autorowi niniejszych uwag dotrzeć do zbiorów we Lwowie i w Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego (Deržavnyj Archiv Lvivskoj Oblasti) odnaleźć resztę papierów po Forsterze, wśród nich brakujące dotąd autografy sygnalizowane już w 1880 r.¹⁰

Obie części rękopiśmiennej spuścizny Forstera różnią się pod względem zawartości. Kolekcja przechowywana dziś we Wrocławiu ma wyraźny charakter spuścizny: obok dokumentów osobistych Forstera są tu rękopisy jego utworów, bruliony, notatki, teksty odezwo nadsyłanych do gazet, papiery ilustrujące warsztat pracy pisarza (notaty, wypisy z dzieł innych autorów itp.), wreszcie dwa tomy adresowanych do niego listów różnych osób i instytucji (razem ponad 260 listów). Materiały te (7 tomów o łącznej objętości ponad 2400 stron) wkrótce po przekazaniu ich przez Knota zostały opracowane i udostępnione. Już w wydany w 1979 r. kolejnym tomie *Inwentarza rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* została podana pełna zawartość zbioru. Szczególnie dokładnie opisano tomy zawierające korespondencję z lat 1835–1879 (listy uporządkowano według nadawców), wyszczególniając nazwiska autorów, chociaż nie ustrzeżono się przy tym kilku błędów (głównie źle odczytane nazwiska lub ich przeoczenie)¹¹.

⁹ Pewne przesłanki zdają się wskazywać, że większość przekazanych przez Knota listów być może w ogóle nie była w zbiorach uniwersyteckiego archiwum.

¹⁰ Informację o zachowaniu we Lwowie części kolekcji Forstera zawdzięczam dr hab. Marti Konopce, za co składam Jej serdeczne podziękowania.

¹¹ Najważniejsze błędy w ustaleniu autorów listów (w nawiasach forma poprawna): Jan Gantech (Gautier), Józef Goclinger-Gocliński (Grelinger-Grelliński), Klementyna Janczewska (Janiszewska), M. Koclicka (Koelichen), Paulina Mamuski (Mannerheim), Fridolph Mamerheim (Mannerheim), Józefa Szymańska (Szymanowska). Poza tym: list Antoniego Klimkiewicza zanotowano jako N.N.; adresemat jednego z brulionów listów Forstera został Filip VII, książę Orleański, zamiast Władysław Czartoryski.

Inny charakter ma zespół odnaleziony obecnie we Lwowie. Kolekcja (oznaczona jako fond 1033) składa się z 16 tek, w których znajdują się niemal wyłącznie autografy ponad 300 listów, z lat 1832–1879, pisanych do Forstera przez różne osoby (rzadko przez instytucje). Jeżeli doliczymy do tego zbioru zachowane przy niektórych listach koperty (nieraz zresztą we fragmentach), załączniki oraz notaty informujące ogólnikowo o zawartości poszczególnych tek (autorami ich byli zarówno sam Forster jak i późniejsi archiwariusze, w tym Finkel i Knot) możemy mówić o 413 dokumentach, o łącznej objętości 1160 stron.

Blok listów znajdujący się we Lwowie znakomicie uzupełnia dwa tomy podobnej korespondencji przechowywanej we Wrocławiu. Obie części wzajemnie się dopełniają. Częste są przypadki, że listy danego autora, nawet dotyczące tej samej sprawy, znalazły się w różnych kolekcjach. Zdarza się, że w jednej jest list, w drugiej załącznik do niego itd.

Na podstawie zapisów ewidencyjnych w Archiwum Obwodu Lwowskiego, można ustalić, że przejęty (zapewne zaraz po wojnie) zbiór przez blisko pół wieku nie był w ogóle dostępny dla nauki. Wprawdzie już w 1960 r. sporządzono jego inwentarz, w którym wykazano 16 tek autografów, ale na korzystanie z kolekcji zezwolono dopiero w 1988 r. Inwentarz ten (posługujemy się nim do dziś) to jedynie spis tytułów poszczególnych teczek z podaniem dat granicznych i liczby (nie zawsze zgodnej ze stanem faktycznym) znajdujących się w środku dokumentów. Tytuły są nieprecyzyjne i często nawet mylące. Np. tekę nr 12 zawierającą ponad 90 listów kilkudziesięciu autorów opatrzone napisem: *Listy Edwarda Cozel, Walerii Horodyskiej, Marcelego Hulewicza, Jana Gauticza* (zamiast: Gautiera). Z kolei tekę nr 2, w której znalazły się listy wielu znakomitych osobistości z lat 1832–1868, zatytułowano: *Listy Olimpii Chodźko, Alfona [?], Domżu [?] i innych w języku francuskim*, podając błędne daty: 1833–1855.

Rozbicie kolekcji liczącej ponad 300 oryginalnych listów na 16 części, mimo pewnych prób systematyzacji, jest w istocie sztuczne. Taki zdaje się podział gromadzonej przez siebie korespondencji zastosował za życia już sam Forster, względnie któryś z pierwszych archiwistów, na co wskazują zachowane zapiski. W konsekwencji oddzielne teki otrzymali: Sapiehowie, Sanguszkowie, Aleksander Humboldt, J.I. Kraszewski, Czartoryscy. W pozostałych znalazły się autografy osób noszących inne nazwiska. Objętość poszczególnych teczek jest bardzo różna. Najmniejsza zawiera tylko jeden dwukartkowy dokument, największa pomieściła ich aż 100 (w tym 92 listy różnych autorów) i liczy 166 paginowanych kart. W każdej tece listy są ułożone chronologicznie według dat (są tu zresztą liczne pomyłki), przy czym w kilku przypadkach autografy danej osoby można znaleźć w różnych częściach¹².

Na podstawie znajdujących się w tekach dawnych zapisków, informujących o liczbie listów w niektórych blokach, wydaje się, że zbiór korespon-

¹² Np. J.I. Kraszewskiego w tece nr 3 i 13, gen. J. Chełmińskiego w 12 i 15, J. Polczyńskiego w 3 i 12, S. Buszczyńskiego w 3 i 14, J. Glinkiewicza w 12 i 14, J. Rustejko w 3 i 14 itd.

dencji nie ucierpiał zbytnio w czasie ostatniej wojny. Listy będące niegdyś w archiwum uniwersyteckim dziś są prawie w całości w Archiwum Obwodowym, co poniekąd nasuwa przypuszczenie, że reszta korespondencji Forstera (znajdująca się obecnie we Wrocławiu) mogła odnaleźć się później i miała być dopiero uporządkowana. W swoich notatkach Finkel odnotował brak w kolekcji jednego listu A. Humboldta (z 1850) oraz jednego listu J. Simona (z 1876), podał jednak ich treść i dokładne daty, co zdaje się wskazywać, że musiał je wcześniej mieć w rękę. Ten brakujący list Humboldta jest dziś w Bibliotece Jagiellońskiej (wpłynął tam w 1938, rkps 7891 III). List Simona wprawdzie nie odnalazł się, ale treść jego jest znana, gdyż opublikował go za życia sam Forster w „Dzienniku Poznańskim” (1876, nr 296). Spośród 3 listów Artura Gołuchowskiego (nie Agenora jak mylnie przypuszczali dawni archiwiści) we Lwowie jest dziś jeden, ale dwa wpłynęły po wojnie do zbiorów Ossolineum we Wrocławiu (rkps 13837/III) wraz z innymi kolekcjami. Natomiast wzmiankowane przez Knota pojedyncze listy B. Zaleskiego i J.N. Janowskiego są obecnie wśród materiałów przekazanych przez niego wrocławskiej księżnicy. Jest tam też kilka innych listów, o których informują dawne archiwalne notaty. Zaginął natomiast, pewnie bezpowrotnie, plik listów Aleksandra i Heleny Krukowieckich (we Lwowie została po nich tylko obwoluta z adnotacją Knota o 16 listach z lat 1867–1879). Knot w jednej ze swoich publikacji pisał w 1936 r. o istnieniu 19(!) listów (8 Aleksandra Krukowieckiego i 11 jego siostry Heleny, z lat 1867–1879); w przekazanych przez niego do Ossolineum papierach znalazły się już tylko 3 listy Heleny Krukowieckiej z 1879 r.¹³

Lwowski zbiór autografów zawiera niezwykle bogaty i cenny materiał do życia i działalności polskiego uchodźcy. Można w nim znaleźć liczne informacje o nieznanych dotychczas faktach z życia berlińskiego edytora, jak i szczegóły dotyczące jego aktywności politycznej. Najwięcej jednak miejsca zajmują sprawy związane z wydawaniem przez Forstera książek, ich rozpowszechnianiem i recepcją. Niemalże też w nich wiadomości o działalności i szczegółów biograficznych autorów listów (blisko 170 nazwisk), wśród których nie brakuje znakomitych osobistości. To właśnie w tym zespole znalazły się szczególnie cenne autografy ze zbioru polskiego edytora. Teka nr 1, w której są m.in. adresowane do Forstera listy kompozytora Ferencza Liszta i bajkopisarza Wilhelma Grimma, przechowywana jest nawet oddzielnie, pod specjalnym nadzorem dyrektora archiwum.

Prowadzona od kilku lat analiza zachowanej kolekcji pod kątem przygotowywanej obszernej monografii o Karolu Forsterze¹⁴, pozwoliła ustalić autorów listów (co w przypadku przesłań nie podpisanych lub opatrzonych mało czytelnymi podpisami nie było takie łatwe) oraz uzupełnić brakujące daty. Kore-

¹³ A. Knot, *Nieznany spór o pobyt Mickiewicza...*, s. 861. W artykule tym zamieścił autor pełny tekst, zaginionego dzisiaj, listu A. Krukowieckiego do K. Forstera z 24 XII 1872, a także tekst listu B. Zaleskiego do Forstera z 16 XII 1872 (autograf dziś we Wrocławiu wśród papierów przekazanych przez Knota do Ossolineum, rkps 14338/III).

¹⁴ R. Jaskuła, *Karol Forster. Emigracyjny działacz, pisarz i wydawca 1800–1879*, Kraków 2002.

spondencja ta przynosi zresztą nie tylko materiały do dziejów książki, ale też rozumianej szeroko historii kultury, literatury, nauki i oświaty. Stąd też podejmowane przez autora niniejszych uwag próby wydawania znajdujących się w tym zbiorze autografów (listy Kraszewskiego, Humboldta, Niemcewicza), co dotąd stanowi zresztą tylko niewielką część całej kolekcji¹⁵.

Listy pochodzą z lat 1832–1879, ale ilość ich nie rozkłada się jednakowo na poszczególne okresy działalności polskiego emigranta. Stosunkowo niewiele (ponad 20) jest autografów z czasów pobytu Forstera w Paryżu (1832–1849) i dotyczą w znacznej części jego przedsięwzięć edytorskich. Z wydanym przez niego albumem *La vieille Pologne* (opartym na kanwie *Śpiewów historycznych Niemcewicza*) i próbą pozyskania do współpracy francuskich pisarzy i grafików związane są listy takich osób, jak: Léon Halévy, Pierre Lebrun, księżna Constance de Salm czy autor *Warszawianki* Casimir Delavigne. Rozpowszechniania i odbioru dzieła dotyczą listy J.U. Niemcewicza, francuskiego generała Marie Joseph de Lafayette'a i emigracyjnego pisarza Michała Podczaszyńskiego. Do innych patriotycznych francuskich publikacji Forstera z tego okresu odnoszą się listy m.in. Adama Czartoryskiego i światowej sławy kompozytora Ferencza Liszta, któremu w 1844 r. polski uchodźca dedykował swoje dzieło *Physiologie de l'étranger*. Pozostałe listy z tych lat stanowią przede wszystkim materiał do biografii Forstera i wiążą się z innymi stronami jego aktywności. I w tej grupie nie zabrakło osób o znanych nazwiskach: minister spraw wewnętrznych Saksonii Bernhardt August von Lindenau, pisarz Jacques Arago, francuski gen. Paul Thiebault, minister rolnictwa i przemysłu Francji Cunin Gridaine, popularna pisarka Olimpia Chodźko (żona znanego emigracyjnego działacza, historyka i wydawcy Leonarda Chodźki).

Podobnie niewielką grupę stanowią listy z lat 1849–1856, okresu kiedy Forster zaangażował się w działalność dyplomatyczną (jesienią 1848 został tajnym agentem Hotelu Lambert), przeniósł się do Berlina, oddając się tam przez pierwsze lata pracy pisarskiej i dziennikarskiej. Niektóre z nich przynoszą jednak wiele ważnych informacji o sposobach rozpowszechniania przez Forstera własnych francuskich i niemieckich publikacji, obdarowywania nimi wybitnych uczonych, pisarzy i mężów stanu. Wśród autorów

¹⁵ R. Jaskuła, *Dreźnieńskie listy Józefa Ignacego Kraszewskiego do Karola Forstera z lat 1864–1879*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, z. 9, 1998, s. 95–123 – edycja 34 listów na podstawie autografów Archiwum Obwodu Lwowskiego (31 listów) i Bibl. im. Ossolińskich we Wrocławiu (3 listy); idem, *Z dziejów francuskiego przekładu «Śpiewów historycznych» Juliana Ursyna Niemcewicza z 1833 roku*, [w:] *Bibliologia–Literatura–Kultura*, Kraków 1999, s. 35–47 (w aneksie teksty 2 listów Niemcewicza z lat 1833–1834 ze zbiorów Archiwum Obwodu Lwowskiego); idem, *Alexander von Humboldts Beziehungen zu Karol Forster*, 2. durchges. Aufl., Berlin 1997 (w aneksie na podstawie autografów z Arch. Obwodu Lwowskiego: 4 listy Humboldta z lat 1849–1855, 1 list F. Barrière'a, 1 list króla Fryderyka Wilhelma IV; na podstawie zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej: 1 list Humboldta z 1850). Niestaranna edycja ww. listów Humboldta i Barrière'a (liczne błędy drukarskie, nie z winy edytora) także przy artykule: R. Jaskuła, *Zwiazki Aleksandra von Humboldta z Karolem Forsterem – emisariuszem Hotelu Lambert*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 41: 1996, nr 3–4, s. 109–129.

przesłań figurują: król Prus Fryderyk Wilhelm IV (w tym przypadku brak jest jednak oryginału, mamy jedynie sporządzoną przez Forstera kopię); przyrodnik, twórca nowoczesnej geografii Alexander von Humboldt; popularny pisarz Wilhelm Grimm; znany francuski historyk, publicysta i wydawca związany z opiniotwórczym dziennikiem „Journal des Débats” François Barrière; wydawca wychodzącej we Frankfurcie nad Menem gazety „Journal de Francfort” baron Charles de Vrints; syn dawnego namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego książę Bogusław Radziwiłł; wreszcie wybitni austriaccy politycy: dawny kanclerz Klemens Lothar von Metternich i minister spraw zagranicznych Karl Buol. Działalności politycznej Forstera, jego podróży dyplomatycznych po Europie i związków z Hotelem Lambert dotyczą listy Adama i Władysława Czartoryskich, praskiego mecenasa artystów (brata gubernatora Czech) Franza Antona Thun-Hohensteina, krakowskiego magnata hr. Adama Potockiego¹⁶. Zresztą i w tych przesłaniach pojawiają się informacje interesujące badacza dziejów książki: np. w listach Potockiego są wiadomości o nieznanym projekcie wydawania w Krakowie w 1849 r. nowego dziennika, mającego stanowić konkurencję do powstałego wtedy „Czasu”.

Spośród ponad 300 listów pisanych do polskiego emigranta, najwięcej jednak, bo aż 250, pochodzi z lat 1857–1879, okresu wydawania przez niego w Berlinie książek w języku polskim. Korespondentami Forstera w tym czasie byli pisarze, działacze narodowo-społeczni, dziennikarze, wydawcy i księgarze, wreszcie zwykli czytelnicy, zainteresowani nabywaniem ukazujących się jego nakładem publikacji. Listy ich zawierają zresztą nie tylko niesłychanie wiele cennych informacji szczegółowych związanych z edytorską działalnością berlińskiego wydawcy, ale też dostarczają wiadomości o istniejących wtedy bibliotekach (tak w kraju jak i za granicą), licznych stowarzyszeniach oświatowych, organizacjach itd. Do Forstera zwracano się nie tylko w sprawach jego publikacji. Redakcje czasopism proponowały współpracę, a autorzy oczekiwali pomocy w znalezieniu nakładcy na swoje dzieła. Są też listy z prośbami o załatwienie różnych sprawunków księgarskich, które przynoszą nowe informacje o działalności pewnych firm i wydawców (np. w liście M.H. Nakwaskiego znalazły się ważne szczegóły o emigracyjnym księgarzu Z. Gerstmannie i berlińskim epizodzie jego życia). Korespondencje napływały ze wszystkich ziem dawnej Rzeczypospolitej, Śląska, Prus Wschodnich oraz ze środowisk emigracyjnych za granicą. Szczególną wagę w tym zbiorze ma blok 31 listów z lat 1864–1878 pisanych do Forstera przez osiadłego w stolicy Saksonii, stojącego wtedy u szczytu sławy J.I. Kraszewskiego. Dostarczają one wiele istotnych informacji nie tylko o działalności berlińskiego edytora, co przede wszystkim samego powieściopisarza (m.in. o zakładanej przez niego w Dreźnie drukarni, kłopotach przy wydawaniu czasopisma „Tydzień”, pracy dziennikarskiej itd.).

¹⁶ Wszystkie listy A. Potockiego z tego okresu są nie podpisane. Przedrukował je Forster wraz z innymi (dziś zaginionymi) w swojej książce: *Epizod z sejmku austriackiego w Kromieryżu (Kremsier) w roku 1848/49*, Berlin 1877 (edycja niestaranna: liczne opuszczenia, zmiany w tekście i skróty).

Wśród korespondentów Forstera mieszkających w Wielkopolsce i pozostałych ziemiach zaboru pruskiego zwracają uwagę nazwiska kilku wydawców i dziennikarzy, zarazem czynnych działaczy oświatowych: Edmunda Calliera – uczestnika powstania styczińskiego, właściciela poznańskiej księgarni antykwarycznej i autora wielu prac naukowych, stojącego na czele „Tygodnika Wielkopolskiego”; Mieczysława Walińskiego i Franciszka Dobrowolskiego – redaktorów naczelnych „Dziennika Poznańskiego”; Franciszka Rakowicza – twórcy „Gazety Toruńskiej” i właściciela działającej w Toruniu polskiej księgarni nakładowej, przy której istniała wypożyczalnia książek pod nazwą Czytelnia Polska; Józefa Glinkiewicza – literata i działacza narodowego na Pomorzu, od 1872 r. naczelnego redaktora „Gazety Toruńskiej”; ks. Franciszka Bazyńskiego – znanego nakładcy, który założył w Poznaniu Wydawnictwo Dobrych i Tanich Książek, specjalizujące się w drukowaniu publikacji dla ludu.

Dużo informacji o kolportażu oraz sposobach zdobywania czytelników i mecenasów wspierających wydawnictwa Forstera przynoszą też listy innych Polaków, którym przyszło żyć pod panowaniem Prus: Karola Karśnickiego – ziemianina wielkopolskiego, czynnego w różnych instytucjach gospodarczych, oświatowych i naukowych; Juliusza Ligonia – znanego śląskiego działacza patriotycznego i pisarza ludowego; Mieczysława Łyskowskiego – związanego z Poznaniem animatora miejscowego życia kulturalnego; hr. Bogdana Hutten-Czapskiego, posła do parlamentu niemieckiego, właściciela dóbr koło Bydgoszczy. Z mniej znanych osób – autorów listów – aktywnie działających na prowincji, warto tu wymienić: Józefa Polczyńskiego z Prus Zachodnich (w jego listach m.in. ważne szczegóły o kandydowaniu Forstera do parlamentu Rzeszy w 1871), Teodora Donimirskiego z Prus Wschodnich, Piotra Krzyżtoporskiego z powiatu śremskiego, Alfonsa Oświecimskiego, ziemianina gospodarującego w okolicach Ostrzeszowa nad granicą z Królestwem Polskim.

Ciekawych informacji do dziejów książki w zaborze rosyjskim, gdzie ze względu na cenzurę nie łatwo było Forsterowi dotrzeć ze swoimi nakładami, dostarczają z kolei listy mieszkańców Królestwa Polskiego i ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Silne zwłaszcza związki łączyły berlińskiego edytora z Warszawą, miastem rodzinnym, stamtąd też, o czym świadczą zachowane w kolekcji przesłania, pochodziła niemała liczba jego korespondentów. Spośród osób znanych byli nimi: Leopold Kronenberg – warszawski finansista i przemysłowiec, filantrop, czynnie wspierający różne inicjatywy wydawnicze i literackie; Romuald Hube – prawnik i historyk, autor wielu dzieł naukowych, profesor Uniwersytetu Warszawskiego (potem Petersburskiego), senator w Radzie Stanu Królestwa Polskiego; Aleksander Wielopolski – znany polityk, który w 1862 r. mianowany został naczelnikiem Rządu Cywilnego Królestwa Polskiego; książe Tadeusz Lubomirski – działacz ekonomiczny, społeczny i oświatowy, historyk. Oddzielną grupę stanowili redaktorzy i wydawcy wychodzących w Warszawie czasopism: Edward Leo („Gazeta Polska”), Salomon Lewental („Kłosy”), Henryk Lewestam („Wiek”) oraz związani z „Tygodnikiem Powszechnym” Henryk Perzyński i Feliks Ehrenfeucht. Szczególnie jednak dużo wiadomości interesujących historię książki znaleźć można

w listach pisanych przez mniej znanych działaczy: Antoniego Klimkiewicza czy Jana Gautiera, tego ostatniego związanego z Warszawskim Towarzystwem Dobroczynności (kierował przez wiele lat Sekcją Czytelní Bezpłatnych). Nawet listy spowinowaconego z Forsterem Józefa Dietricha, urzędnika Warszawskiej Izby Obrachunkowej, obok spraw rodzinnych dostarczają niesłychanie wiele informacji o rynku czytelniczym stolicy i sposobach kolportażu berlińskich wydawnictw wśród miejscowej inteligencji. Cennym źródłem okazuje się być także list rosyjskiego dygnitarza Pawła Muchanowa, znanego skądinąd z policyjnego kursu w szkołach Królestwa.

O rozprowadzaniu książek na Wołyniu i Ukrainie znaleźć można z kolei przekazy w listach syna wydawcy Teodora Forstera z Żytomierza, hr. Włodzimierza Broel-Platera, księcia Romana Sanguszko, hr. Ksawery Grocholskiej i jej córki Marii Witoldowej Czartoryskiej. Jest też list księgarza Józefa Zawadzkiego z Wilna, świadczący o próbie kolportażu berlińskich publikacji na Litwie.

Bogato przedstawia się także rejestr nazwisk autorów listów z zaboru austriackiego. Z Krakowa byli to m.in.: Józef Majer – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, prezes Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, a później Akademii Umiejętności; wspomniany hr. Adam Potocki, właściciel Pałacu pod Baranami; hr. Stanisław Mieroszewski – polityk, pisarz i historyk, radny miasta Krakowa i marszałek Rady Powiatowej Krakowskiej; Antoni Zygmunt Helcel – polityk, profesor prawa Uniwersytetu Krakowskiego, historyk i wydawca; książę Władysław Sanguszko; hr. Andrzej Zamoyski – niegdyś prezes Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim, który po powstaniu 1863 r. osiadł pod Wawelem; kierujący krakowską filią Stowarzyszenia Oświaty Ludowej hr. Mieczysław Dzieduszycki (w jednym z jego listów niezwykle ważne szczegóły o istniejących wtedy w Galicji towarzystwach oświatowych i ciekawe uwagi o czytelnictwie mieszkańców tej prowincji); księgarz Walery Wielogłowski oraz stojący na czele Wydawnictwa Dzieł Tanich i Pożytecznych Franciszek Trzeciecki. Pisali też redaktorzy niektórych miejscowych czasopism: historyk Wincenty Zakrzewski w imieniu „Przeglądu Krytycznego”, literat Władysław Sabowski jako wydawca krótkotrwałego dziennika „Kurier Krakowski”. Z pobliskiej Wieliczki korespondował z Forsterem w sprawie jego wydawnictw weteran powstania listopadowego gen. Ignacy Kruszewski, z leżącej nieopodal wsi Brzegi znany działacz ludowy Maciej Szarek.

Ze Lwowa i jego okolic pisali do berlińskiego edytora z kolei: książę Adam Sapieha i jego ojciec Leon; Alfred Młocki – niezwykle czynny działacz oświatowy i społeczny, współzałożyciel Wydawnictwa Dzieł Ludowych; Felicjan Laskowski – dyrektor Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego we Lwowie, należący do kręgu ludzi związanych z Ossolineum; Józef Grelinger-Greliński – wieloletni sekretarz Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego, które bardzo aktywnie pomagało Forsterowi w kolportażu jego wydawnictw; hr. Stanisław Tarnowski – późniejszy poseł na sejm, działacz gospodarczy i samorządowy w powiecie drohobyckim; hr. Artur Gołuchowski – starszy brat namiestnika Galicji Agenora; Hilary Treter – działacz narodowy i autor

dzieł panslawistycznych; Adam Dominik Bartoszewicz – lwowski księgarz i wydawca.

Bogactwo informacji przynoszą też listy od mniej znanych społeczników, którzy swoją aktywność rozwijali na galicyjskiej prowincji. Do ciekawszych należą: Eleonory i Walerii Horodyskich oraz Floriana Wasilewskiego z Podola, Erazma Więzownickiego – nauczyciela z okolic Jaworzna na Śląsku (w jego liście ciekawe uwagi o czytelnictwie wśród robotników), krakowskich studentów Edwarda Cozela – bibliotekarza Czytelni Akademickiej i Józefa Bogdanika – czynnego przy zakładaniu na wsiach biblioteczek dla ludu, ks. Jana Siemieńskiego i wielu innych.

Nie brakuje w zbiorze także listów Polaków żyjących na emigracji. Z Francji pisali do Forstera: Adam i Władysław Czartoryscy; związani z Hotelem Lambert historyk i dziennikarz Lubomir Gadon oraz przebywający czasowo nad Sekwaną wielkopolski działacz niepodległościowy Józef Rustejko (w jednym z listów ciekawe informacje o polonijnym periodyku „La Correspondance du Nord Est”); bibliotekarz Biblioteki Polskiej w Paryżu Bronisław Zaleski; generał powstania listopadowego Feliks Breański; publicysta, twórca tzw. Dozoru Polskiego w Genewie w 1848 r. Henryk Mirosław Nakwaski, który w końcu znalazł się na francuskiej prowincji.

Wśród autorów listów mieszkających w Niemczech, prócz wspomnianego już Kraszewskiego, wymienić trzeba: berlińskich książy Radziwiłłów; osiadłego w Dreźnie pisarza, zaangażowanego w pomoc dla polskich emigrantów – Wawrzyńca Engeströma; przebywającego przez dłuższy czas w tym mieście dziennikarza i autora dzieł politycznych – Stefana Buszczyńskiego (w jego listach m.in. ważne szczegóły o projekcie założenia w Krakowie w 1874 gazety „Dzień”); Paulinę Wielopolską (wdowę po margrabim Aleksandrze Wielopolskim) oraz jej syna Zygmunta, którzy na miejsce pobytu wybrali także saksońską stolicę; lipskiego wydawcę Kazimierza Lange (w swoim przesłaniu zawarł istotne informacje o polonijnym kalendarzu „Noworocznik Naukowy”, dotąd nie zauważonym przez specjalistów).

Z Włoch pisali do Forstera: Marceli Hulewicz w imieniu założonego w Rzymie Polskiego Muzeum Kopernika, przy którym powstała także biblioteka; Artur Wołyński – historyk, autor licznych dzieł o Koperniku, który informował berlińskiego wydawcę o powstaniu we Florencji Czytelni Polskiej. Zamieszkały w Wiedniu historyk Bronisław Wołowski, z kolei, zamieścił w swoim liście (a zwłaszcza w dołączonym do niego załączniku) istotne wiadomości o redagowanym przez siebie periodyku „Le Messenger de Vienne”, mającego tylko pozory pisma międzynarodowego, a będącego w istocie organem lwowskim (na czele Komitetu wydawniczego stał wspomniany już Alfred Młocki). Sporo istotnych informacji o kolportażu i recepcji dzieł Forstera zawierają też listy dwóch weteranów powstania listopadowego, którzy na miejsce pobytu wybrali inne kraje: osiadłego w Anglii generała Jerzego Bułharyna, przyjaciela twórcy Muzeum Narodowego w Raperswilu Władysława Platerra oraz generała Józefa Chełmickiego, którego losy rzuciły aż do dalekiej Portugalii.

Zwracali się do Forstera też emigranci, których nazwiska nie przeszły do historii lub uległy zapomnieniu. Oto niektórzy z nich: Ludwik Gráven, rodem z Litwy, który w swoim majątku w miejscowości Deregnýo na Węgrzech zgromadził – jak wynika z listu – pokaźny księgozbiór zawierający dzieła z literatury ojczystej; z Antwerpii ks. Józef Czaykowski; z Drezna Konstancja Górská, krewna czynnego w wydarzeniach 1830–1831 roku generała Stanisława Potockiego (podjęła ostrą polemikę z Forsterem po wydaniu przez niego dzieła o powstaniu listopadowym); Anna Kurnatowska, wdowa po generale wojska polskiego Zygmuncie Kurnatowskim, wybitnej postaci czasów Królestwa Kongresowego, spędzająca ostatnie lata swego życia w saksońskiej stolicy.

Wśród autografów z tego okresu zwracają uwagę także listy pisane przez przedstawicieli innych narodowości, najczęściej autorów wydawanych przez Forstera publikacji: niemieckiego historyka i publicysty interesującego się stosunkami polsko-rosyjskimi w XIX wieku, Friedricha Hórmanna (jego anonimowe dzieło o Polsce znalazło się w serii *Teka Narodowa*); francuskiego pisarza Edmonda Abouta; wybitnego polityka i publicysty, profesora Sorbony, od 1875 r. senatora i premiera francuskiego rządu, Julesa Simona.

Wniosek z tego przeglądu zachowanej we Lwowie kolekcji listów wydaje się oczywisty. Korespondencja, będąca bogatym źródłem informacji do wielu tematów szczegółowych z szeroko pojętej historii XIX wieku, a zwłaszcza dziejów książki w tym okresie, winna doczekać się wydania w całości drukiem, jak zrobiono to w latach trzydziestych ubiegłego stulecia z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie¹⁷. Autor niniejszych uwag zdaje sobie jednak sprawę, że w obecnych uwarunkowaniach postulat przygotowania kilkutomowej edycji jest raczej mało realny, dlatego też nadal będzie podejmował próby publikacji niektórych pojedynczych listów przy kolejnych swoich rozprawach; być może zaproponuje też wydawanie pewnych cykli tematycznych (np. korespondencja weteranów powstania listopadowego).

Archiwalia Forstera przechowywane obecnie w Lwowskim Archiwum Obwodowym nie są jedynymi dokumentami po berlińskim wydawcy, jakie znajdują się dziś w tym mieście. W Bibliotece Naukowej im. Wasyla Stefanyka Narodowej Akademii Nauk we Lwowie zachowały się cztery listy Forstera z lat 1867–1870: dwa do Włodzimierza Dzieduszyckiego oraz po jednym do Czesława Pieniążka (jako redaktora „Włościanina”) oraz Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Zostały one ostatnio ogłoszone drukiem w bloku listów berlińskiego wydawcy z lat 1857–1879¹⁸, są więc łatwo dostępne i nie ma potrzeby dokonywania tu ich rozbioru.

Dołączony do niniejszego szkicu indeks autorów listów zachowanych w kolekcji Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego (Deržavnyj Archiv L'vivskoj Oblasti, fond 1033, op. 1), owoc długich studiów nad ustaleniem

¹⁷ *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805–1865*, zebrał T. Turkowski, t. 1–3, Wilno 1935–1937.

¹⁸ *Berlińskie listy Karola Forstera...*

autorstwa i dat, daje wgląd w zawartość zbioru i umożliwia szybkie odnalezienie konkretnych autografów.

Indeks autorów listów

(Deržavnyj Archiv L'vivskoj Oblasti, Lwów, fond 1033, op. 1, chr. 1–16)
Indeks obejmuje także współautorów oraz nazwiska osób podpisujących listy w imieniu instytucji. Cyfry po zapisach indeksowych oznaczają: daty roczne, liczba listów (w nawiasie), nr teki/paginowana karta

Osoby

- About Edmond 1866 (1) 1/4
Arago Jacques b.d. (1) 2/50
Backhaus Marie 1873 (1) 2/44
Bandtkie Z. 1866 (1) 12/29
Barrière François [1850] (1) 2/54
Bartoszewicz Adam Dominik 1869 (1) 14/13
Bażyński Franciszek 1871 (1) 14/18
Białosuknia (prezes Trybunału w Suwałkach) 1871 (1) 12/93–94
Bigo Józef ks. 1879 (1) 12/148
Bogdanik Józef 1874 (2) 12/112–114
Breński Feliks Klemens 1873 (1) 3/32–33
Broniowski Antoni Franciszek dr 1878 (1) 12/141–142
Budzyński Michał (pseud. Michel Dombrowa) 1848 (1) 4/5–6
Bułharyn Jerzy 1878–1879 (7) 15/9–19
Buol Karl 1855 (1) 2/34
Buszczyński Stefan 1873–1874 (4) 3/34–35, 41–42; 14/24–25
Callier Edmund 1870–1871 (2) 14/15, 19
Campagnole Emile 1849 (1) 2/19
Chajecki T. (uczestnik powst. 1863) 1869–1870 (2) 12/65–66, 74–75
Chelmiński Józef 1875–1878 (9) 12/163; 15/21–38
Chlebowski Leon 1875 (1) 12/119–120
Chodźko Olimpia b.d. (1) 2/7–8
Chotomski Bronisław 1875 (1) 3/50–51
Chotomski Ferdynand Dienheim 1875 (1) 3/52–53
Cozel Edward 1879 (1) 12/149
Cunin-Gridaine L. [1842] (1) 2/51
Czapski Bogdan 1875 (1) 12/117
Czartoryska Maria Witoldowa 1872 (2) 4/25–30
Czartoryski Adam 1840–1854 (2) 4/4, 17
Czartoryski Władysław 1849–1878 (8) 4/7–16, 18–24, 31
Czaykowski Józef ks. 1877 (1) 3/54–56
Delavigne Casimir 1833 (1) 1/5–6
Dębski Gustaw 1868 (1) 12/50
Dietrich Józef 1862–1879 (4) 12/9–12, 15–19, 26–28, 151–152
Dittmarsch Jonathan (pseud. Liberacki) 1869–1877 (3) 12/65–66, 74–75, 134
Dobrowolski Franciszek 1871 (1) 14/16
Dombrowa Michel zob. Budzyński Michał
Donimirski Teodor 1869–1871 (2) 3/18, 28
Dumon (gen. franc.) 1849 (1) 2/24
Dzieduszycki Mieczysław 1869–1871 (2) 10/3–8
Dziewulski (urzędnik Banku Polskiego w Waszawie) 1867 (1) 12/33–34
Ehrenfeucht Feliks 1876 (1) 14/31
Engeström Wawrzyniec 1870 (1) 10/9–10
Forster Teodor 1866 (1) 12/30–31
Forster Teresa 1848 (1) 2/15–16
Frankowski (naczelnik m. Przemyśla) 1870 (1) 2/40
Fryderyk Wilhelm IV (król Prus) 1849 (1) 1/7–8
Gadomski T. (z Golimowo k. Poznania) 1869 (1) 12/60
Gadon Lubomir 1868 (1) 14/11–12
Gaszczyński Stanisław [1871] (1) 12/154–155
Gautier Jan 1863–1877 (3) 12/21, 32, 139–140
Giller Agaton 1878 (1) 3/5–6
Glinkiewicz Józef 1871 (2) 12/104, 14/17
Gołuchowski Artur 1872 (1) 9/4
Górska Konstancja 1874 (3) 3/36, 38, 61
Gráven Ludwik 1871 (1) 12/98–99
Grelinger-Greliński Józef 1871 (1) 12/95
Gridaine L. zob. Cunin-Gridaine L.

- Grimm A.Th. (radca ros. w Berlinie)
b.d.(wizytówka) (1) 1/11
- Grimm W[ilhelm?] b.d. (1) 1/9-10
- Grocholska Ksawera z d. Brzozowska
1860-1868 (6) 10/11-21
- Grubentle(?) B. (urzędnik kolei warsz. -
wied.) 1869 (1) 12/63
- Halévy Léon 1833 (1) 1/12-13
- Helcel Antoni Zygmunt 1869 (1) 9/6-7
- Horodyska Eleonora 1877 (1) 12/138
- Horodyska Waleria 1869 (1) 12/61
- Hörmann Friedrich [1873?] (1) 3/66-67
- Hube Romuald 1877 (2) 12/132-133,
161-162
- Hulewicz Marceł 1877 (1) 12/51 i 123-
124
- Humboldt Alexander von 1849-1855 (4)
5/4-13
- Irányi Daniel [1878] (1) 15/11
- Kamińska A. (z Wiesbaden) b.d. (1)
2/55-57
- Kaniewski Władysław (2) 12/85-86,
91-92
- Karśnicki Karol 1868 (1) 12/43-44
- Kisieliny(?) Em. (z Warszawy) 1858 (1)
12/3-5
- Klimkiewicz Antoni 1877-1878 (2)
12/125-126, 143-145
- Korwin-Szymanowska H. (z Warszawy)
1871 (1) 12/102-103
- Kraszewski Józef Ignacy 1864-1878
(31) 3/17, 13/4-52
- Krause Józef ks. 1871 (1) 12/87-89
- Kronenberg Leopold 1862 (1) 10/22-24
- Kruszewski Ignacy 1860 (2) 12/6-8
- Krzyżtoporski Piotr 1868 (1) 12/54-55
- Kurnatowska Anna 1864 (1) 3/63-64
- Kurnatowski [Nepomucen?] 1877 (1)
12/135
- Lafayette Marie Joseph de 1833 (1)
2/5-6
- Lafondt Gabriel 1868 (1) 2/38-39
- Lange (Langle) Kazimierz 1865 (1)
12/24-25
- Lańkowik(?) Kazimierz (ze Lwowa) 1870
(1) 12/68
- Laskowski Felicjan 1864 (1) 12/22-23
- Lasocki (ze Lwowa) 1869 (1) 12/58-59
- Lebrun Pierre 1833 (1) 2/4
- Leo Edward 1874 (1) 14/27
- Lewental Salomon 1876 (1) 14/30
- Lewestam Henryk 1873 (1) 14/22-23
- Ligoń Juliusz 1869 (1) 3/14-15
- Lindeanu Bernhardt August von 1832
(1) 2/2-3
- Liszt Ferenc [1844?] (3) 1/14-18
- Litwinowicki Józef ks. 1871 (1) 12/96-
97
- Lubomirski Tadeusz [1871] (1) 10/25
- Ludowika (z Berlina) 1868 (1) 12/48-49
- Łyskowski Mieczysław [1870]-1877 (3)
3/21, 57, 68-69
- Majer Józef 1861 (1) 3/11
- Metternich Klemens Lothar von 1855 (1)
2/33
- Michalski Józef 1871 (1) 12/90
- Mieroszewski Stanisław 1870-1871 (3)
3/19, 26-27, 59-60
- Młocki Alfred 1872-1875 (4) 3/29, 43-
48
- Moczydłowski Józef 1876 (1) 12/122
- Mohrenheim de baron 1858 (1) 2/36
- Morawski H.(?) (urzędnik w Warszawie)
1863 (1) 12/20
- Muchanow Paweł 1860 (1) 2/37
- Mycielska L.(?) (z Warszawy) 1868 (1)
12/56-57
- Nakwaski Henryk Mirosław 1870 (1)
12/77-79
- Niemcewicz Julian Ursyn 1833-1834
(2) 9/9-12
- Niemirycz Leontyna 1877 (1) 12/127-
128
- N. N. (z Wenecji) 1868 (1) 3/13
- Obniski(?) b.d. (1) 12/166
- Oświecimski Alfons 1869-1877 (2)
12/62, 129
- Otto ks. 1872 (1) 10/26
- Peli(?) (z Lipska) 1854 (1) 2/31
- Persigny (Jean de?) 1850 (1) 2/45
- Perzyński Henryk 1876 (1) 14/31
- Plater Włodzimierz Stanisław de Broel
1860 (1) 3/9
- Plonczyńska Bronisława 1868 (1)
12/45-47
- Podczaszyński Michał 1833 (1) 3/3-4
- Pogorzelski Józef 1879 (1) 12/150
- Pończyński Józef 1870-1877 (5) 3/20,
22-25; 12/76, 131
- Potocki Adam 1848-1860 (5) 2/20-23,
52-53; 9/14-18
- Prąckzewski Adam 1875 (1) 3/49

- Radoliński Roman 1867 (1) 12/35–36
Radziwiłł Antoni Wilhelm 1869 (1) 11/5–6
Radziwiłł Bogusław 1850–1858 (2) 7/1–2; 11/3–4
Rakowicz Franciszek Tadeusz 1867 (1) 14/7–8
Reusse(?) (z Berlina) 1872 (1) 2/41–43
Rustejko Józef 1868–1869 (2) 3/16; 14/11–12
Rutkowska Maria 1877 (1) 12/130
Rutkowski Antoni 1867 (1) 12/37–38
Sabowski Władysław 1869 (1) 14/14
Salm Constance de [1833?] (1) 2/47–48
Salvandy Narcisse Achille de 1842 (1) 2/13–14
Sanguszko Roman 1859–1863 (2) 8/3–8
Sanguszko Władysław 1860 (2) 8/9–11
Sapieha Adam 1857–1878 (5) 6/3–9
Sapieha Leon 1878 (2) 6/10–12
Siemieński Jan ks. [1877] (1) 12/158–160
Simon Jules 1875–1878 (6) 16/4–15
Spausta Bolesław 1878 (1) 12/146
Sumińska Helena 1873 (1) 12/110–111
Szarek Maciej 1870 (1) 12/69–70
Szarkowski (pełn. B. Czapskiego) 1875 (1) 12/121
Tarnowski Stanisław 1870–1871 (2) 12/73, 82
Thiebault Paul 1841 (1) 2/9–10
Thiellandt de (z Hagi) 1842 (1) 2/11–12
Thun-Hohenstein Franz Anton 1848 (1) 2/17–18
Treter Hilary 1871 (2) 12/83–84, 100–101
Trzeciecki Franciszek 1868 (2) 12/39–42; 14/9–10
Vrints Charles de baron 1850–1855 (4) 2/25–30, 35
Waligórski Mieczysław 1867 (2) 14/4–6
Wasilewski Florian 1872 (3) 12/105–109
Wicherek (Wicherski?, urzędnik w Stryju) 1871 (1) 12/80–81
Wieczorkowski J. (z Warszawy) 1875 (1) 12/118
Wielogłowski Walery 1864 (1) 3/12
Wielopolska Paulina [1863]–1879 (3) 11/8–10, 12–13
Wielopolski Aleksander 1861–[1863] (2) 11/7–8
Wielopolski Zygmunt 1878 (1) 11/11
Więzownicki Erazm 1868–1870 (2) 12/52–53, 71–72
Wolański Karol 1862 (1) 12/13–14
Wołowski Bronisław 1878 (1) 14/32–35
Wołyński Artur 1872 (1) 14/20–21
Zakrzewski Wincenty 1875 (1) 14/28–29
Zaleski Bronisław 1872–1877 (3) 3/31; 12/136–137
Zamoyski Andrzej 1871 (1) 9/20
Zawadzki Józef 1874 (1) 14/26
Zenkterer Józef ks. [1860] (1) 12/164–165
Ziomek (pseud.) 1859 (1) 3/7–8
Żeromska K. (z Karlsbadu) b.d. (1) 12/156–157
- Instytucje**
Czytelnia Akademicka w Krakowie 1879 (1) 12/149
Czytelnia Akademicka we Lwowie b.d. (1) 12/153
Hotel Lambert 1848 (1) 4/5–6
Magistrat miasta Przemyśla 1870 (1) 2/40
Ministre de l'Agriculture et du Commerce (Paris) b.d. (1) 2/51
Office Correspondence Bullier Paris 1854 (1) 2/46